

Teater linlikul laval

Tiina-Erika Friedenthal. Võitlus ja väitlus teatri üle Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis 40.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020. 472 lk.

Tiina-Erika Friedenthal põhjalik võrdlev uurimus dokumentidest, mille hulka kuulub eri tüüpi kirjanduslikke ja tarbetekste, täiendab arusaamist millestki pealtnäha selgepiirilisest: teatriajaloost Eesti- ja Liivimaal XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses. Nõnda on väitekirjandus nii eesti kui ka baltisaksa identiteedinarratiivide seisukohast. Kultuuriliste, majanduslike ja ühiskondlike vastastiksuhetega tegelev uurimus on tervikuna veenev ja, mis peamine, tõendusmaterjali poolest empiiriliselt rikkalik. Väitekirjandus on kirjutatud ladusas, lugejasõbralikus laadis ja ilma akadeemilise žargonita. Muljet avaldavad ka Friedenthal õpetatus, tema läbinägelikkus ja kannatlikkus detailide suhtes ning keeruka, laiaulatusliku ja intrigeeriva teema üldine hea valdamine ning suurepärase avamine.

Friedenthal käsitleb Riia, Tallinna (Revali) ja Tartu (Dorpati) linnakultuuri XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses, lähtudes kolmest erineval määral silma paistnud avaliku elu tegelasest: Karl Philipp Michael Snellist (1753–1806), August von Kotzebuest (1761–1819) ning, pisut vähemas ulatuses, Friedrich Maximilian Klingerist (1752–1831). Snell, Kotzebue ja Klinger on paljuski erinevad, kuid neid ühendab saksa rahvuse ja kõrgharidusliku tausta kõrval ka see, et nad püüdsid teha karjääri kodust kaugel, imperiumis, mida nad ainult vähehaaval, kui üldse, oma koduks hakkasid pidama. Oma ajutistes elupaikades, sakslaste valitsetud Balti

provintside olulisemates linnades (Klinger peamiselt Peterburis), said õigupoolest kõigest kolmest n-ö silmapaistvad autsaid. Friedenthal sõnul peab regiooni teatriloo täpsemaks ja õiglasemaks mõistmiseks kuulama, mis neil öelda on, ja teatavaks võtma Tartu, Riia ja Peterburi erinevused teatrimaailma vastuolulises kontekstis. „On üsna selge, et igas linnas toimus nii teatri rajamine kui selle ühest või teisest aspektist kritiseerimine kohalike probleemide pingeväljas,” kirjutab Friedenthal (lk 376). Eriti oluline on tema jaoks tähele panna, et need kolm eri häält ja paika suhtlevad omavahel ja moodustavad ühise ruumi: „Kolme linna käsitletakse kui ühe kultuurivälja erinevaid punkte ja ühtset diskussiooniruumi” (lk 41). Veel enam, Friedenthal peamine teaduslik panus on osutus, et see diskursiivne ruum ei lõpe Balti provintside piiril, vaid ulatub, sageli varjataval viisil, kaugele XVIII sajandi Saksamaa kultuurimaastike ja sealse keeruka avaliku keskkonnani. Samasse ruumi kuuluvad ka mõjukad Saksa ülikoolilinnad, kus traditsiooniline humanistlik kõrgharidus pidi järjest enam võistlema pragmaatilisemate lähenemisviisidega. Huvi rakendusliku õppe ja uurimisprojektide vastu oli tõusuteel.

Kolmest peatükist esimeses uurib Friedenthal Karl Philipp Michael Snelli väljaannet „Patriotische Unterhaltungen” (1785) ja Riia teatrielu ning siin saab eriti selgeks, kui olulisel kohal olid majanduslikud vahendid. Lühidalt, Friedenthalil on teatri kui „kultuurilise kapitali” mõistmiseks vaja teada sotsiaal-majanduslikku konteksti. Siiski teeb ta selgeks, et rõhu asetamine finantsilisele küljele ei välista muud. Pigem on majanduslik aspekt üks tegur, mis vormib teatrietenduste ning teatriga seotud muutuvaid, tihti poleemilisi väärtusi. Friedenthal osutab sõlmküsimustele alates kohaliku majanduse murekohtadest kuni žanriliste kaalutlusteni,

Snelli retoorilistest võtetest kuni tema kirjeldusteni XVIII sajandi lõpu Riias ning sealsest kasvavast ühiskondlikust ebavõrdsusest ja suurenevast vaesusest. Friedenthal näitab kindlalt, et Riia kõrgklassi jaoks on teater väärtus ja meelelahutust peetakse oluliseks. Kuid ta juhib tähelepanu ka sellele, et XVIII sajandi Riias trumpab majanduslik kapital lõpuks kultuurilise huvi üle; samuti on oluline, et elarvamust teatri suhtes võimendavad ka „progressiivsed ja liberaalsed vaated, mis nõudsid muutusi ühiskondlikus korras” (lk 470).

Väitekirja teine peatükk tegeleb Kotzebuega, kelle loomingut, eriti ilukirjanduslikku, on vastu võetud mitmeti. Oma eluajal oli ta tohutult populaarne. Kuid saksa kultuuriloos on ta sageli kergekäeliselt kõrvale jäetud, koguni naeruks pandud, mida viimasel ajal on peetud siiski ebaõiglaseks.¹ Friedenthali põhihuvi pole ei Kotzebue ümberhindamine ega ka tema võimalik kaasosalus Balti provintside, eriti Eesti koloniseerimises. Pigem toob väitekirja esile Kotzebue teatrihuvi ja selle huvi aluse, „kultuurilise kapitali” osalise teisendamise „sotsiaalseks kapitaliks”, nagu võiks öelda Bourdieu sõnadega. Friedenthal väidab, et Kotzebue jaoks ei piirdu teatrietenduse eesmärk meelelahutusega (lad *delectare*) ega pedagoogilis-performatiivsete sihtidega, nagu kaastunde (sks *Mitleid*) äratamine. Neid oma aja kohta uuenduslikke eesmärke, millest rääkisid peamiselt XVIII sajandi saksa kirjanikud, nagu Gotthold Ephraim Lessing ja Friedrich Schiller, näeb Kotzebue oma ühiskondliku programmi ja ühiskondliku vastutuse vaatevinklist. Kotzebue 1780. aastate kirjutisi tõlgendades väidab Friedenthal, et tema peamine huvi oli pigem filantroopiline kui esteetiline või filosoofiline. Tema esmane

eesmärk oli leevendada kohalike põliselanike, Tallinna eestlaste olukorda. Kotzebue kohta käivas osas tuleb niisiis esile põhimõtteline nihe: Friedenthali järgi ei võrsu peamine nauding tol hetkel enam mitte teatrietendustest endast. Selle asemel hakkab kunstinauding rööpnema sotsiaalsete kaalutlustega, mis viivad lavalt niinimetatud tõelisse maailma, ja saab oma mõõdu neilt. Friedenthali kirjelduses nihkub Kotzebue jaoks esiplaanile rahaline tulu, mida kunst rõhutuile tuua võib.

Väitekirja kolmas osa keskendub Tartu teatrikeelule. Siin õnnestub Friedenthali minna kaugemale kindlakskujunenud arusaamast, et Tartu ülikool püüdis muudlikel aegadel ja väikesele ülikoolilinnale omastes tingimustes ennast vastuolude eest kaitsta ja kindlustada oma kaugemat tulevikku valgustatud haridusasutusena. Ehkki need on olulised kaalutlused, selgub Friedenthali tööst, et ka teatrikeelu pädevaks mõistmiseks on sama tähtis või tähtsamgi tunda laiemat diskursust. Ennekoike täiendab Friedenthal seda arutelu tõdemusega, et tarvis on märgata mitte ainult Riias, Tallinnas ja Tartus, vaid ka peamistes XVIII sajandi Saksa ülikoolilinnades aset leidnud teatriteemaliste arutelude sarnasust. Kui lähtepunkt paigutada Eesti- ja Liivimaa piiridest väljapoole, ei jäta Tartu teatrikeeld enam anakronistliku anomaalia muljet ega mõju lihtsameelse ja pigem üksiku tagurliku reaktsioonina eelseisvatele ühiskondlikele muutustele, nagu paljud kriitikud on seni väitnud. Selle asemel näeme selgesti, et Tartu on hoopis erilisel vastuvõtlik sellele, mis toimub mujal mõjukates ja eesrindlikes kõrghariduskeskustes, nagu Halle ja Göttingen Saksamaal. Friedenthali meelest ei ole see üllatav, kui arvestada üliõpilaskonna, õppejõudude ja Tartu kõrgklassi etnilist tausta: „Baltisakslaste valitsetavas Tartus sai saksa mudelit kindlasti kõige paremini ellu rakendada, sest erinevalt teis-

¹ Vt nt August von Kotzebue im estnisch-deutschen Dialog. Toim Klaus Gerlach, Harry Liivrand, Kristel Pappel. Hannover: Wehrhahn Verlag, 2016.

test Venemaa ülikoolidest oli valdav osa õppejõududest ja üliõpilastest sakslased ning Tartu oli ainus ülikool, mille puhul ka Peterburis resideeruv kuraator oli Saksa päritolu ja haridusega sakslane” (lk 298). Veel näitab Friedenthal, kuidas seda laiemat konteksti paremini tundes on kergem mõista mõjukate üksikisikute poleemilisi ja vastuokslikke seisukohti, mis aitasid kujundada Tartu ajalugu XIX sajandi esimesel kümnendil. Nende isikute hulgas on väljapaistvamad erudeeritud filoloog Johann Karl Simon Morgenstern, tema kolleeg ja tsaar Aleksander I pikaäagne usaldusisik Georges Frédéric Parrot ning ennekõike Klinger. Klinger oli Tartu õppe-ringkonna esimene, pikaajaline kuraator, kes mängis keiserliku ülikooli varases ajaloos olulist administratiivset rolli. Ta oli kuulus, mõne meelest kurikuulus, seetõttu, et tema ametiajal kehtestati pealtnäha radikaalne teatrikeeld.² Friedenthali lähenemine teatrikeelule avab ühtlasi võimaluse ümber hinnata ja õiglasemalt kirjeldada Klingerite tegevust Tartu ülikooli kuraatorina ning kogu teatrikeelu ajalugu: „Kui käesolev töö peaks kuidagi edasi aitama Klingerite isiku teemalist uurimust, siis loodetavasti sellega, et Eesti ülikooli ja teatriloo ei nimetataks Klingerite samme teatri keelamisel edaspidi enam niisama lihtsalt karjeristlikuks strateegiaks, liialdustesse laskumiseks, kurioosseks truualamlikkuseks, mõistetamatuks absurdiks, anakronistlikuks veidruseks” (lk 298). Sellisel ümberhindamisel tuleks kasuks ka lähemalt tegeleda Klingerite kui kirjjanikuga. Mõndagi võiksid paljastada nii tema aforismid kui ka hilisemad ilukirjandus-

teosed, sealhulgas dialoogromaan „Der Weltmann und der Dichter”³, mis pakub rikkalikku sissevaadet tema poliitilistesse ja eetilistesse arusaamadesse. Siiski on oluline, et kooskõlas oma üleüldise lähenemisega ei soovita Friedenthal omistada üksikisikutele liigset tähendust, olgu nood kui tahes mõjukad.

Väitekirja metodoloogiliseks aluseks on hermeneutika – tähenduse loomise protsess, mille loomuldasa puudub lõpp. Friedenthal märgib: „Teksti pakutavaid vihjeid mööda saab jääda igavesti edasi liikuma ning tekst ja selle kaudu uuritav fenomen aina jätkaksid avanemist, muutudes üha „kihilisemaks” ja tähendusrikkamaks” (lk 46). Üksnes väga harva riskib Friedenthal unustada, et iga tõlgendus on paratamatult ajutine: näiteks siis, kui ta tahab, et tekstid „ise enda eest räägiksid” (lk 469), just nagu võiksid need eksisteerida kuidagi lugejast eraldi. Või siis, kui ta loodab „tungida kirjutaja, aga ka adreassaadi pähe ja südamesse” (lk 43) ja nõnda taastada see, kuidas mineviku sihtpublik võis mõista tekste algupärasest kontekstis. „[T]ekstile tuleb anda kõik võimalused enese kõnetamiseks tema enda tingimustel” (lk 44–45). Siin seob Friedenthal oma uurimuse piiblikritikast laenatud mõistega *Sitz im Leben* (lk 44, 154). Selle mõiste plussid ja miinused vajaksid pikemat arutelu. Ühelt poolt on selle kaudu raskem aru saada, kuidas tänapäevane vaatepunkt kujundab lugeja minevikumõistmist. Teiselt poolt võib see ka leevendada moonutusi, mis tekivad siis, kui liiga kergelt leppida mineviku nägemisega tänapäeva vaatevinklist. Selles kontekstis väärib märkimist, et Friedenthal ei piirdu tekstide ja nende võimaliku tähendusega, vaid võtab arvesse ka objektide materiaalsuse. Näiteks esimese peatüki alguses, mis tegeleb Karl

² Vt teiste hulgas E. Tohvri, Georges Frédéric Parrot. Tartu Keiserliku Ülikooli esimene rektor. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019; T. Salumets, Cultural force or liability? Friedrich Maximilian Klinger's Dorpat University. – Germano-Slavica 1989, kd 6, nr 3, lk 219–233.

³ F. M. von Klinger, Poliitik ja poeet. Tlk Heli Mägar. – Loomingu Raamatukogu 2002, nr 28–30.

Michael Snelli 1785. aasta väljaandega „Patriotische Unterhaltungen”, märgib ta: „Esimeses ringis võetakse alustekst füüsiliselt kätte ja vaadatakse, millist informatsiooni annab sisu kohta selle edasiandmiseks valitud kandja, st ajakirjavorm” (lk 51). Niisugune n-ö posthermeneutiline huvi nii objektide kui ka selle vastu, kuidas nad mõtlemist kujundavad ning tähistusprotsessi sekkuvad, ei ole Friedenthali praeguses uurimuses küll keskne, ent kõlab hästi kokku viisiga, kuidas ta oma väitekirja keskmes olevaid tekste esmalt just materiaalsest aspektist tutvustab.

Niipalju on kindel: Tiina-Erika Friedenthali „Võitlus ja väitlus teatri üle Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses” näitab veenvalt, et lin-

nade pealtnäha iseseisvat kultuurielu ja tugevaid üksikhääli, olgu teatri poolt või vastu, on õigupoolest parem mõista võrdlevalt, tugevasti läbipõimunud paigaülese vestluse osana. Tema teadustöö tuuma moodustabki üleüldise, laiema diskursuse ühendamine muljet avaldavalt küllusliku dokumendivaramuga. Lühidalt, Tiina-Erika Friedenthal oskab jõuliselt ja selgesti näidata isoleeritud vaatevinklite ekslikkust. Tulemuseks on rikkalik ja mitmekihiline uurimus ühest põnevast peatükist Tartu ja teistegi paikade teatriajaloos.

THOMAS SALUMETS

Inglisekeelsest käsikirjast tõlkinud
JOHANNA ROSS